Hogyan szerveződjünk történelemformáló erővé?[1]
Antonio Gramsci stratégiája egy új történelmi blokk felépítésére és a hegemónia megszerzésére

Éber Márk Áron
ELTE TáTK Szociológia Tanszék; PTI TEM
eber.mark.aron@tatk.elte.hu

DOI: https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-01

A tanulmány rekonstruálja Antonio Gramsci javaslatait, amelyeket egyszerre ajánlott a valóságot feltáró elemző kategóriákként és e valóság megváltoztatását célzó stratégia fogalmi eszközeiként. A történelmi blokk, a köznapi gondolkodás, a szerves-szervező értelmiség, a pozícióháború, a kritikai pedagógia, a gyakorlat filozófiája, valamint a hegemónia fogalmainak egymással összefüggésben történő rekonstrukciójával az elemzés célja hozzájárulni egy új történelmi blokk felépítéséhez.
Kulcsszavak: történelmi blokk, hegemónia, értelmiség, a gyakorlat filozófiája, Gramsci

---

How Can We Organize to Become a History-Making Force? Antonio Gramsci's Strategy for Building a New Historical Bloc and Achieving Hegemony

This paper reconstructs the conceptual proposals of Antonio Gramsci, which he employed both as analytical categories for the interpretation of social reality and as conceptual instruments of a strategy aimed at transforming that reality. By reconstructing, in their interrelations, the concepts of historical bloc, common sense, organic intellectuals, war of position, critical pedagogy, philosophy of praxis, and hegemony, the analysis seeks to contribute to the construction of a new historical bloc.
Keywords: historical bloc, hegemony, intellectuals, philosophy of praxis, Gramsci

---

1 Tanulmányomat Pankovits József (1941–2026) emlékének ajánlom. A nagyszerű magyar italianista, történész, Gramsci-kutató még olvasta és véleményezte ezt a kéziratot, a megjelenését azonban már sajnos nem élte meg. Köszönettel és hálával tartozom neki segítségéért, tanácsaiért, javaslataiért és jobbító észrevételeiért. Nem is csupán a magam nevében tartozom neki köszönettel, hanem – mint az alábbiakból kiderül, közös hagyományunk ápolása miatt – mindannyiunk nevében.

> Egy új kultúra megteremtése nemcsak azt jelenti, hogy egyénileg „eredeti" fölfedezéseket teszünk, hanem azt is, és kiváltképpen azt, hogy a már felfedezett igazságokat kritikailag terjesztjük, mondhatni, „társadalmasítjuk", s ezzel az élő cselekvések, a koordináció s a szellemi és erkölcsi rend elemévé változtatjuk. Ha sok-sok embert rávezetünk arra, hogy koherensen és egységesen gondolják el a jelen valóságot, akkor ez fontosabb és „eredetibb" filozófiai tett, mintha egy filozófiai „lángelme" felfedez egy új igazságot, amely kis értelmiségi csoportok birtoka marad.
>
> Antonio Gramsci (1970 [1929–1935], p. 47)

Ha azt a kérdést tesszük fel önmagunknak és egymásnak, hogy mit kezdjünk az életünk hátralévő részével – a számunkra adódó következő évtizedekben –, válaszképpen túl gyakran kezdünk *egyéni* tervekről és célokról beszélni. Az individualizáltság e foka önmagában is gond. Mindenesetre ezen a ponton egyszerre két probléma is láthatóvá válik. Egyrészt, hogy nem tesszük fel elég sokszor ezt a kérdést önmagunknak és egymásnak, másrészt, hogy egyelőre nincsen rá *közös* válaszunk. E tanulmány célja, hogy legyen rá adandó közös válaszunk.

Egy folyóirat mindig közös vállalkozás, a most induló *Ciklus* legalábbis egészen biztosan az: szerkesztők, szerzők és olvasók diskurálnak majd egymással e lap hasábjain. Az első két lapszám nagyszerű lehetőséget kínál a címben szereplő kérdés feltételére – „Hogyan szerveződjünk történelemformáló erővé?" –, valamint válaszjavaslat megfogalmazására is. Úgy látom, hogy ma már könnyebben feltehető ez a kérdés, egyúttal megérett az idő a válaszjavaslat megfogalmazására is. E tanulmány így a következő évtizedekben elvégzendő közös szervezőmunkára invitál. Elsőként azt javasolja, hogy *akarjunk együtt történelemformáló erővé szerveződni*. Másodszor pedig felhívás kíván lenni arra, hogy *gondoljuk végig együtt, miképpen tudunk történelemformáló erővé szerveződni*. Az alábbiakban Antonio Gramsci nézeteiből rekonstruálok egy stratégiai javaslatcsomagot.

Gramsci fenti mottójának kifejezéseit kölcsönvéve előre kell bocsátanom, hogy az alábbiakban nem *egy filozófiai „lángelme" által felfedezett új igazság* olvasható majd. Nem *teszek „eredeti" fölfedezéseket*. Ha egyes megfogalmazások mégis ilyen hatást keltenek, az Gramsci érdeme. Célom *a már felfedezett igazságok kritikai terjesztése, mondhatni, „társadalmasítása". Ha sok-sok ember* ennek szellemében *koherensen és egységesen gondolja el a jelen valóságot,* akkor *a már felfedezett igazságok* könnyebben válnak *az élő cselekvések, a koordináció s a szellemi és erkölcsi rend elemévé*. E kifejezés, „szellemi és erkölcsi rend", szorosan kapcsolódik Gramsci két másik fogalmához, „a szellemi és erkölcsi reformhoz" (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 16–17), valamint „a szellemi és erkölcsi vezetés"-hez – vagyis a hegemóniához (Gramsci, 1971 [1929–1935], p. 57). A hasonlóság nem a véletlen műve.

A már felfedezett igazságok kritikai terjesztése, mondhatni, „társadalmasítása" nem a *Ciklus*hoz hasonló szakfolyóiratok feladata. Az efféle kiadványok nem is alkalmasak rá, nem erre valók. Illúzió volna azt gondolni, hogy *sok-sok ember* egy tudományos folyóiratban megjelent tanulmány nyomán *gondolja* majd *el koherensen és egységesen a jelen valóságot.* A szakfolyóiratok, különösen a magyar nyelvűek, sohasem válnak százezrek és milliók olvasmányává. Ennek ellenére egyáltalán nem szükségszerű, hogy ami itt megjelenik, pusztán *kis értelmiségi csoportok birtoka maradjon.* A szakfolyóiratok az újítás (innováció), nem pedig a széles körű terjedés (diffúzió), vagy a széles körű terjesztés (disszemináció) médiumai. Arra alkalmasak, hogy együttes erővel kimunkáljunk és közreadjunk olyan tartalmakat, amelyeket aztán más szereplők és médiumok széles körben elterjeszthetnek. Egy folyóirat ennyiben maga is feltételez egy történelmi blokkot, amelynek a része és amelynek összefüggésében a szerkesztőségében és a hasábjain folyó tevékenység értelmet nyer. A folyóiratok közlendője csak akkor *marad kis értelmiségi csoportok birtoka*, ha nem épül fel vele együtt egy történelmi blokk is. E tanulmány legfőbb javaslata azonban az, hogy építsünk fel egy ilyen történelmi blokkot. E szervezőmunka kulcsfontosságú teoretikusa és előfutára Gramsci.

Antonio Gramsci (1891–1937) 1926 és 1937 között bő egy évtizedig Mussolini fasiszta rezsimjének börtönében sínylődött. Fogságban töltött ideje egy része alatt – 1929 és 1935 között – igen sokrétű iratanyagot állított elő. A börtöncenzúra miatt levélváltással csak nagyon korlátozott módon léphetett kapcsolatba a külvilággal – azaz szeretteivel, barátaival, valamint elv- és párttársaival –, ezt bebörtönzésének politikai okai magyarázzák: Gramsci előbb szocialista, majd kommunista újságíró, politikus, vezető, gondolkodó és ideológus volt, a kapitalizmus és a fasizmus esküdt ellensége. Börtönbüntetése idején nem engedélyezték neki, hogy kommunista párttársainak küldött leveleivel, üzeneteivel hozzájáruljon a fasizmus és a kapitalizmus elleni küzdelemhez. Fogvatartottként teleírott harminchárom iskolai füzetében, amelyet az utókor „börtönfüzetekként" ismer, szintén nem fogalmazhatott teljesen nyíltan, hiszen jegyzeteit a börtöncenzúra ugyanúgy átnézte, ellenőrizte, mint leveleit. E füzetek így egyszerre foglalnak magukba valóságfeltáró-elemző céllal, valamint stratégiai-politikai céllal megfogalmazott javaslatokat az utókor számára. Az elemzés és az iránymutatás a legtöbbször elválaszthatatlan egymástól. Ezzel együtt a börtönfüzetek mindkét értelmezési síkja rejtjelezett, töredékes és homályos – azaz többféleképpen is rekonstruálható. Az alábbiakban egy olyan rekonstrukciót teszek közzé, amelyet a füzetek alapján filológiailag jól védhetőnek, ugyanakkor stratégiaalkotási célokra is maximálisan alkalmazhatónak látok. Nem elsőként és nem is egyedülálló módon rekonstruálom Gramsci nézeteit (más kísérletek és előzmények: Buci-Glucksmann, 1980 [1975]; Boothman, 2000, 2017; Cre-

han, 2016; Sotiris 2019, 2024). Az alábbi rekonstrukció központi fogalmai a „történelmi blokk", a „köznapi gondolkodás", a „szerves-szervező értelmiség", a „kritikai pedagógia", a „pozícióháború", „a gyakorlat filozófiája", valamint a „hegemónia" lesz.

Gramsci alapállása

A börtönbüntetését töltő Gramsci egy sor olyan intellektuális probléma megoldását tűzte ki célul, amelyek mély és alapos elemzésére újságíró-politikus-szervezőként nem vállalkozhatott, mert a napi munka mellett nem maradt rá sem ideje, sem ereje. A börtönben már több ideje maradt erre: vizsgálhatta az olasz egység megteremtésének körülményeit és sajátos történelmi pályáját, az értelmiség különböző történeti formáit és funkcióit, az 1917-es oroszországi bolsevik forradalom tapasztalatait, a polgári (azaz a civil) társadalom, valamint a politikai társadalom felépülésének jellegzetességeit, mérlegelhette a szocialista és kommunista munkásmozgalom stratégiai és taktikai dilemmáit – illetve foglalkozhatott további esztétikai, filozófiai, történeti és politikai kérdésekkel is. Alapállása, politikai nézeteinek iránya azonban eltéveszthetetlen: Gramsci antikapitalista és antifasiszta volt, az Olasz Szocialista Pártból (PSI) való kilépése után a – részben általa alapított – Olasz Kommunista Párt (PCI) egyik vezetőjeként a két munkáspárt egységfrontba vonására, a dolgozók osztályainak politikai egységbe kovácsolására törekedett. Lapja, az 1924-ben alapított *L'Unitá* (Egység) is e politikai szándékról kapta a nevét (Pankovits, 1975, 2010, 2025).

Gramsci 1926-ban letartóztatása miatt befejezetlenül maradt írásában, *A déli kérdés néhány aspektusa* című elemzésében azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a két pártra szakadt munkásmozgalom politikai egyesítése aligha érhet el áttörő sikert, ha nem tudják maguk mellé állítani a földmunkásokat, mindenekelőtt a dél-itáliai parasztságot (Gramsci, 1985 [1916–1935]). Letartóztatása előtt írott szövegében is annak kérdésével küzdött, hogy miért nem ért el igazi sikert a *Biennio Rosso*, vagyis a gyár- és földfoglalásoktól hangos két vörös év (1919–1920). Válasza szerint ennek fő oka az volt, hogy elsősorban az iparosodott Észak-Itália munkásait tudták mozgósítani céljaik mellett, a zömmel agrárius arculatú Dél-Itália szegényparaszti népességének zöme azonban nem társult a küzdelemhez, mert nem sikerült bevonniuk őket a közös felszabadulásért folytatott küzdelembe. Más megfogalmazásban: a forradalmi kísérlet azért végződött kudarccal, mert nem sikerült megtörni a déli agrárblokkot (a földbirtokosok uralmát délen), így viszont nem tudták legyőzni az északi ipari tőke és a déli földbirtokosok uralkodó osztályszövetségét (Gramsci, 1985 [1916–1935]).

Ezt belátva Gramsci célja az volt, hogy előmozdítsa az északi ipari munkásság és a déli földmunkások osztályszövetségének létrehozását, amely a dolgozó osztályok antikapitalista történelmi blokkjává összeforrva forradalmi átalakulást érhet el Olaszországban. A történelmi-politikai helyzet, valamint Gramsci letartóztatása miatt a húszas években már nem került sor erre. Gramsci és a PCI forradalmi stratégiája történelmi vereséggel zárult. Az 1922-ben Rómába masírozó Mussolini képes volt stabilizálni, majd megerősíteni fasiszta rezsimjét, a két baloldali párt (a PCI és a PSI) meggyengült, Gramscit 1926-ban letartóztatták és bebörtönözték, majd fogvatartása alatt és elhatalmasodó betegségei folyományaként 1937-ben, 46 évesen meg is halt. Mussolini fasiszta rezsimje csak a második világháború végén, 1945-ben bukott meg.

Mi a történelmi blokk?

A történelmi tömb vagy történelmi blokk *(blocco storico)* Gramsci felfogásában nem más, mint egységbe szervezett, történelemformáló erővé alakított közös akarat. Maga is történelmi termék, amennyiben szervezőmunka eredménye, ugyanakkor a történelmet alakítani is képes. Olyan kollektív, szervezett erő, amely több politikai intézményeknél (pártnál, mozgalomnál), több politikai tábornál vagy szavazótábornál, illetve több civil szerveződéseknél (szervezeteknél, egyesületeknél és sajtónál), de magába foglalja ezeket is. Szervesen felépülő egysége vezetők és vezetettek összeforrasztása révén hegemóniára tör, más történelmi blokk(okk)al szembeszegülve ellenhegemóniát épít. Meghatározása Gramscinál első látásra meghökkentően absztrakt: „a természet és a szellem (alap és felépítmény) egysége, az ellentétes és a különböző dolgok egysége" (Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 23). Másutt: „Az alap és a felépítmények »történelmi blokkot« alkotnak, vagyis a felépítmények bonyolult, ellentmondásos és heterogén egésze a társadalmi termelési viszonyok egészének a tükröződése" (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 94, vö. p. 106). Könnyebb útnak ígérkezik, ha több lépésben, a politikai blokk, illetve a társadalmi blokk elgondolásain keresztül közelítjük meg.

A *politikai blokk* a három közül a legszűkebb értelmű fogalom: ez politikai szervezetek szövetségét jelenti, másképpen párt- vagy mozgalmi szervezetek időleges szövetségre lépésének eredménye. Ilyen értelemben használatos például a kormánykoalíció kifejezés is, vagyis amikor pártok vagy mozgalmak összekapcsolódva döntő mértékű hatalmat és erőt egyesítve megalkotnak egy masszív politikai blokkot. Gramsci is használta ezt a kifejezést (pl. 1977 [1929–1935], p. 55), de nála nem kapott stratégiai jelentőséget. A *társadalmi blokk* már közelebb áll Gramsci központi fogalmához. Ez az előbbivel rokonér-

telmű, de tágabb értelmű kifejezés: társadalmi csoportok (osztályok, osztályfrakciók és rétegek) politikai összekapcsolódását jelenti. Ez esetben már nemcsak maguk a politikai szervezetek, azok tagjai vagy vezetői részei a blokknak, hanem a társadalom nagyobb csoportjai is: a hívek, támogatók, aktivisták, pártolók, szavazók körei együttesen (pl. Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 115).

Ezekhez képest a *történelmi blokk* fogalmilag absztraktabb és ezért még tágabb jelenségkört fog át – ez Gramsci központi jelentőségű fogalma. A történelmi blokk a fentieken túlmenően nemcsak politikai szervezeteket és intézményeket foglal magába (de azokat is), és nem is csak társadalmi csoportokat (de azokat is), hanem az anyagi-termelési-gazdasági alaptól az intézményes-szervezeti-személyzeti szinteken át az eszmei-szellemi-ideológiai tartalmakig a teljes „vertikumot" átfogja. Konkrét példával: egy korabeli napilap esetében beletartoznak a tulajdonosok (személyük és családjuk), a tulajdon (a szerkesztőség, az iroda vagy székház, nyomdával, a papírra nyomott betűk anyagiságával), de maga a tulajdonlás is (e napilap intézménye-szervezete), valamint a lapban kifejeződő szellemi tartalmak, nézetek, eszmék és ideológiák is. A történelmi blokk így a marxi hagyományban mások mellett Lukács Györgynél is használatos történelmi totalitás fogalmával rokon, amennyiben mindkettő alap és felépítmény meghatározott módon összekapcsolódó dialektikus egysége (Lukács, 2023 [1923]). Nemcsak része a valóságnak, de formálja és értelmezi is a valóságot. Egy ereje teljében lévő, hegemón történelmi blokk valósággal betölti a horizontot. Saját értelmezést ad a valóságról és benne önmagáról is, amivel azt is képes uralni, hogy róla mit gondoljanak mások. A történelmi blokk Gramsci által adott, talán leggyakrabban idézett meghatározása Rozsnyai Ervin fordításában így hangzik:

> Csak ha az értelmiségiek és a nép-nemzet, a vezetők és a vezetettek – kormányzók és kormányzottak – kapcsolatát a szerves összeforrottság jellemzi, amelyben érzelem és szenvedély megértéssé és így tudássá válik (nem mechanikusan, hanem eleven módon) – csak ekkor jelent a kapcsolat képviseletet, s megy végbe az individuális elemek cseréje kormányzottak és kormányzók, vezetettek és vezetők között, azaz valósul meg az együttes élet, amely az egyedüli társadalmi erő; létrejön a „történelmi blokk". (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 172)

Az idézet segít megválaszolni a kérdést, hogy milyen sajátosságai vannak egy történelmi blokknak és miként építhető fel. Lefontosabb vonása (1) a *szerves összeforrottság*, vagyis hogy a vezetők és a vezetettek közötti kötelék olyan erős, mintha organikus lenne, mintha szervek valóságos összeolvadásán alapulna; valójában ez azonban politikai szervezőmunka eredménye. Az a gondolat, hogy (2) a történelmi blokkban érzelem és szenvedély meg-

értéssé és tudássá alakul, az értelmiség és a nép-nemzet, vagyis a mindennapi életüket élő és dolgozó emberek sajátos kapcsolatán alapul:

> A népi elem „érez", de nem mindig ért vagy tud; az értelmiségi elem „tud", de nem mindig ért és főleg „érez". A két szélsőség tehát: a pedantéria és a filiszterség egyfelől, a vak szenvedély és a szektásság másfelől. [...] Az értelmiségi abban téved, hogy lehet *tudni* anélkül, hogy értenénk, és főleg anélkül, hogy éreznénk és szenvedélyek fűtenének [...]; nem lehet politikát és történelmet csinálni e nélkül a szenvedély nélkül, azaz e nélkül az érzelmi kapcsolat nélkül az értelmiségiek és a nép-nemzet között. (Gramsci, 1970, pp. 171–172, kiemelés az eredetiben)

Vagyis arról van szó, hogy a népi-nemzeti szereplők érzületét és szenvedélyeit az értelmiségnek (később látni fogjuk, a szerves-szervező értelmiségnek) kell egységessé formálva összekapcsolnia az aktuális történelmi helyzettel, majd pedig ebből merítve és erre építve előállnia „egy tudományosan és koherensen kidolgozott magasabb rendű világnézettel, a »tudással«" (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 172). A történelmi blokkban tehát az alulról jövő nélkülözhetetlen szenvedély és érzület a blokk magasabb régióiba emelve koherens és kidolgozott világnézetté, tudássá válik: tudománnyá, illetve filozófiává. Ha ez az első két kritérium teljesül, akkor ennek eredményeképpen (3) *a kapcsolat képviseletté válik*: a történelmi blokkban képviselők és képviseltek, kormányzók és kormányzottak egyetlen szerves blokként, politikai testként jelennek meg. További sajátosság, hogy a történelmi blokkon belül megfigyelhető (4) *az egyének áramlása és cseréje*, a blokk hajszálcsövein keresztül társadalmi mobilitás zajlik. Végül (5) a történelmi blokkban *megvalósul az együttes élet*, más fordításban, „az együttélés" (Gramsci, 1979 [1916–1935], p. 80), „amely az egyedüli társadalmi erő" (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 172).

Gramsci másutt az ideológia anyagi struktúrájáról írva tovább konkretizálta, hogyan képzeljünk el egy hegemóniára törő, vagyis a szellemi és erkölcsi vezetést megszerezni kívánó történelmi blokkot:

> A leginkább figyelemre méltó és legdinamikusabb alkotórész általános értelemben véve a sajtó: a kiadók (amelyeknek kifejezett vagy rejtett programjuk van, és bizonyos meghatározott irányzatokra támaszkodnak), a politikai napilapok, a legkülönfélébb – tudományos, irodalmi, filológiai, ismeretterjesztő – folyóiratok, különböző időszakos kiadványok, egészen az egyházközségi közleményekig. [...] A sajtó ennek az ideológiai struktúrának a legdinamikusabb eleme, de nem az egyetlen: minden ide tartozik, ami közvetve vagy közvetlenül befolyásolhatja

> a közvéleményt: könyvtárak, iskolák, különféle klubok, egészen az építészetig, az utcák elhelyezéséig és elnevezéséig. (Gramsci, 1965 [1916–1935], p. 127)

Jól mutatja ez az idézet is, hogy a történelmi blokk esetében „éppen az anyagi erők jelentik a tartalmat, és az ideológiák a formát; […] az anyagi erőket nem lehetne történelmileg megragadni forma nélkül, s az ideológiák anyagi erők nélkül egyéni gondolattekervények lennének" (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 106).

Hogyan építsünk történelmi blokkot?

A történelmi blokk egyszerre végletesen absztrakt és nagyon is konkrét felfogása eloszlatja a kételyt afelől, hogy az ellenhegemónia-építés Gramsci-féle stratégiája kimerül-e a kulturális-ideológiai-szellemi-eszmei építkezésben. Távolról sem. *Nem kizárólag* szimbolikus, diskurzív, illetve narratív alkotóelemek, keretek összekapcsolásáról van szó – politikai üzenetek, témák, ügyek, narratívák felépítéséről –, hanem anyagi erőről *is*: intézmények, szervezetek materiális struktúráinak felépítéséről egyaránt. E kettőről együtt és egyszerre. Ez pedig szükségessé teszi, hogy az ellenhegemónia-építésnek – vagyis a történelmiblokk-építésnek – része legyen az élet anyagi újratermelésének intézményes-szervezeti alapjait megteremtő építkezés is, amely átformálja a társadalom gazdasági alapszerkezetét.

Olyan politikai test kialakításáról van tehát szó, amely a társadalom teljes vertikumát átfogja. Hogyan alkotható ez meg? A legfőbb feladat – Gramsci megfogalmazásában – a szerves-szervező értelmiségre hárul, hogy létrehozza ezt a szerves összeforrottságot vezetők és vezetettek között, vagyis hogy a mindennapi életüket élő és dolgozó emberek köznapi gondolkodásából, a „népi elem" érzületéből és szenvedélyeiből megértést és tudást faragjon. Feladata az, hogy megismerje, átdolgozza és politizálja, majd filozófiát, tudományt és politikát alkosson belőle. Létrehozza a gyakorlat elméletét, kidolgozza a gyakorlat filozófiáját (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 52).

A köznapi gondolkodás

Gramsci felfogása szerint a józan ész vagy köznapi gondolkodás *(senso comune)* eredendően töredékes, ellentmondásos és inkoherens. A mindennapi életüket élő emberek tapasztalatai, ismeretei és érzületei logikailag gyakran össze nem illő állítások, ismeretek és receptek egyvelegét alkotják. Jól ismertek ezek a társadalomtudományi megismerés eszközéül szolgáló interjúkból, köztük például a narratív és élettörténeti (mély)interjúkból

és más mindennapi megszólalásokból, az állam, a piac, a teljesítmény, a tisztesség és egy sor további kérdés ellentmondásos megítéléséből. A köznapi gondolkodás Gramscinál olyan gyakorlati érzék, amely előállítja ezeket az össze nem illő vélekedéseket, igazságokat, érzéseket, illetve útmutatásokat. Ezekből az ellentmondásos, inkoherens és szétesõ elemekből kell egységes, koherens és összeillő világnézetet építeni, majd azt politikai tudássá alakítani. Ez a feladat az értelmiség sajátos csoportjára hárul.

A szerves-szervező értelmiség

Gramsci börtönben írott levelei egyikében ezt írta: „jelentős mértékben kibővítem az értelmiség fogalmát, nem szorítkozom a jelenleg érvényes értelmiségfelfogásra, amely csak a kiemelkedő értelmiségieket veszi figyelembe" (Gramsci, 1979 [1916–1935], p. 40). Abból indult ki, hogy minden ember értelmiségi, illetve minden ember filozófus, azonban a társadalmi munkamegosztás következtében távolról sem lehetséges mindenki számára, hogy értelmiségi szerepet (funkciót) lásson el a társadalomban (Gramsci, 1970 [1929–1935], pp. 45, 275). Értelmiségnek azt a társadalmi csoportot tekintette, amelynek fő társadalmi szerepe (funkciója), hogy tudást termel és terjeszt, ezzel pedig a társadalmi viszonyok egész rendszerében meghatározott helyet foglal el (Gramsci, 1970 [1929–1935], pp. 271, 275).

Gramsci vitatta, mert túlságosan szűknek érzékelte a kizárólag a kiemelkedő értelmiségieket figyelembe vevő értelmiségfelfogást. Sajátos helyet és kategóriát különített el a számukra: hagyományos vagy tradicionális értelmiségnek nevezte ezeket a csoportokat *(intellettuali tradizionali)*. Az jellemzi őket, hogy régebbi korokhoz és társadalmi rendekhez kapcsolódnak (egyházhoz, régi egyetemekhez, akadémiához, művészeti elithez). Ez a csoport jellemzően öröktől fogva létezőnek, a tudás egyedüli letéteményesének, a hagyomány kizárólagos örökösének gondolja magát. Sajátos *testületi szellem* jellemzi: önértelmezésében jellegzetes módon függetlennek, autonómnak és pártatlannak, az egyetemes értékek kizárólagos hordozójának tekinti önmagát. Felfogása szerint érintetlen a társadalom (osztály)struktúrájától és hatalmi viszonyaitól. Gramsci szerint mindez azonban illúzió, értelmiségi utópia: valójában a hagyományos értelmiség egy régebbi társadalmi blokk hegemonikus struktúrájának maradványa (Gramsci, 1970 [1929–1935], pp. 273–275).

E hagyományossal szemben a szerves (organikus) értelmiség *(intellettuali organici)* mindig egy felemelkedő, új társadalmi csoportból (osztályból) nő ki. Szerves ez az értelmiség, mert ebből a csoportból (osztályból) származik, ennek a szerve, ennek az értelmisége, így szoros kapcsolatban is áll vele: ennek érdekeit fogalmazza meg. Tagjai nem feltétlenül klasszikus értelmiségiek (egyetemi tanárok, írók, a művészeti elit tagjai), hanem felemelkedő osztályuk sarjai: szervezők, aktivisták, újságírók, politikusok, moz-

galmi vezetők. Feladatuk, hogy politikailag megalkossák és megszilárdítsák osztályuk egységét, ezért elkötelezettek iránta. Az értelmiségi szerepet vállaló és így értelmiségi funkcióba lépő személyek – dolgozó osztályuk politikailag aktív gondolkodói, szervezői, építői, vezetői, cselekvői, szószólói, agitátorai – alkotják meg saját származási osztályuk egységes és koherens világnézetét azáltal, hogy feloldják az ellentmondásokat. A szerves (organikus) értelmiség felhasználja a dolgozó osztályok érzéseit, szenvedélyeit kifejező köznapi gondolkodás termékeit, majd átalakítva beemeli azt a tudomány, a filozófia, illetve a politika világába. Gramsci szerint ez a szerves értelmiség feladata (Gramsci, 1970 [1929–1935], pp. 271–272, 275–277).

Csakhogy a szerves vagy organikus értelmiség olasz megnevezése (*intellettuali organici*) is többjelentésű, amennyiben jelentésében igen közel áll a szervező értelmiséghez. Organikus és organizáló ez az értelmiség, mert nemcsak osztályából származik, de szervezi is az osztályát. És mert belőle nőtt ki, nagyobb eséllyel marad elkötelezett is iránta. Ez az értelmiség Gramsci szerint nehezebben szakad el az osztályától, mert egész életében magában hordja a származását.[2] Gramsci e szervességből és szervezőképességből kívánt felszabadító politikát formálni. A köznapi gondolkodás termékeiből a szerves-szervező értelmiség feladata világnézetet, filozófiát és politikát formálni a szakszervezeti és a munkásmozgalmon, a politikai párton,[3] a pedagógiai munkán, az iskolán és más intézményeken keresztül. Felfogása szerint a pozícióháborúval felépítendő és megerősítendő történelmi blokk lehet képes megszerezni a hegemóniát – ez a hegemónia- és ellenhegemónia-építés stratégiája.

Kritikai pedagógia

Minden társadalmi viszony pedagógiai viszony, amennyiben a felek kölcsönösen formálják egymást. A szerves-szervező értelmiség feladata, hogy a mindennapi életüket élő dolgozó embereket és az ő köznapi gondolkodásukat ugyanúgy alakítsák, ahogyan azok

2 Ez immár egy másik oldala annak, amiről a Durst Judit, Nyírő Zsanna és Beremenyi Ábel (2022) szerkesztette kötetben olvashatunk, illetve amiről Huszár Ákos (2025) ír az osztály hosszú árnyékaként, a származási osztályhelyzet elnyúló hatásaként, a habitus hosszútávú következményeként. Gramscinál nemcsak arról van szó, hogy az osztályváltók életük végéig magukban hordják és habitusukban őrzik származásukat, hanem arról is, hogy éppen ők, az osztályváltók, a dolgozó osztályok szerves-szervező értelmiségijei képesek megszervezni származási osztályukat, ha ehhez megfelelő és folyamatos támogatást kapnak. Intézményesített, szervezetekben testet öltő támogatást.

3 Gramsci számára a politikai párt, jelen esetben az Olasz Kommunista Párt (PCI) kitüntetett jelentőséggel bírt. A szerves-szervező értelmiség kinevelése számára mindenekelőtt a kommunista párt értelmiségének kinevelését és megszervezését jelentette. Ebben a szellemben írta: „Könnyen tréfa és karikatúra tárgyává válhat az az állítás, hogy egy politikai párt minden tagját értelmiséginek kell tekintenünk; holott, ha meggondoljuk, ez a legpontosabb megfogalmazás" (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 284).

is formálják az osztályukból származó értelmiség gondolkodását. Gramsci megfogalmazásában: „tanító és a tanítvány közötti viszony kölcsönös kapcsolatokra épülő aktív viszony, és így minden tanító egyben mindig tanuló is és minden tanuló mindig tanító" (Gramsci, 1979 [1916–1935], p. 39). A pedagógia ebben az értelemben a társadalmi viszonyok formálásának eszköze. És mivel e pedagógia célja a közös felszabadulás, a fennálló kapitalista viszonyok – a tőkés társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális struktúrák – kritikája és átalakítása, pedagógiája is kritikai irányultságúvá és felszabadító célzatúvált vált (Gramsci, 1979 [1916–1935]; Freire, 2024 [1968]). A tanulás a világnézet alakításaként és kidolgozásaként ez elérni kívánt társadalmi átalakulás részmozzanata, a szellemi és erkölcsi reform szerszáma – a hegemóniaépítés eszköze.

Pozícióháború

Az állóháború vagy pozícióháború *(guerra di posizione)* Gramsci egy másik jellegzetesen rejtjelezett fogalma a börtönfüzetekben. Párja, a mozgóháború *(guerra di movimento)* intézmények és pozíciók gyors, lerohanásszerű elfoglalását jelenti. Az elnevezés a „nagy háború" tapasztalatából származott Gramsci számára; az első világháború és az azt megelőző hadviselés jellegzetes stratégiája a lovas- és szuronyroham volt. E lerohanó-elárasztó harcászat politikai megfelelője a gyors áttörést hozó forradalom.

A pozícióháború ezzel szemben sokkal lassabb, előkészítő jellegű, araszoló és felőrlő hadviselést jelent. A fokról-fokra előrehaladó frontharc, az állóháború, a lassú, de módszeres pozíciószerzés és -foglalás stratégiáját fedi. Ez azonban nem kompromisszumot vagy megalkuvást, opportunizmust vagy reformot jelent, nem ebben különbözik a forradalomtól. A pozícióháború a nehezített körülmények közötti haladás lehetséges és célravezető módja: előbb következik a civil társadalom (a polgári társadalom) intézményrendszerén belüli pozíciószerzés annak érdekében, hogy ez megalapozza és előkészítse a politikai társadalom (a szűkebb értelemben vett állam) pozícióinak megszerzését (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 129–130). A stratégia végső célja a polgári és a politikai társadalom együttes meghódítása, a széles értelemben vett állam elfoglalása. Gramsci szerint ugyanis „»államon« nemcsak a kormánygépezetet kell érteni, hanem a »magánjellegű« »hegemónia-gépezetet«, vagyis a polgári társadalmat is" (Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 259). Hozzátette: „az állam általános fogalma olyan tényezőket is magába foglal, amelyeket a polgári társadalomhoz kell sorolni" (Gramsci, 1977, p. 262). Képletként összefoglalva: „Állam = politikai társadalom + polgári társadalom; vagyis kényszerrel páncélozott hegemónia" (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 262–263).

A mozgóháború mintája Gramsci szerint az 1917-es oroszországi forradalom volt. Gramsci úgy gondolta, hogy ez Európa nyugati részein abban a formában nem ismételhető meg. Nézeteit Leninnel folytatott vitában fejtette ki. Egyetértését kifejezve Gramsci így írt: „Azt hiszem, Ilici [azaz Lenin] megértette, hogy a keleten 17-ben győzelmesen alkalmazott mozgóháborúról át kell térni az állóháborúra, hiszen nyugaton ez az egyetlen lehetséges megoldás" (Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 129). A háború nyelvén írott metaforákkal így indokolta stratégiai javaslatát:

> Keleten a [szűk értelemben vett] állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt; nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes [nagyjából kiegyensúlyozott] arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete. Az állam csak előretolt lövészárok volt, s mögötte erődök és kazamaták vaskos láncolata húzódott meg; ennek szilárdsága természetesen államonként változott, de éppen ezért volt szükség az egyes országok helyzetének alapos felderítésére. (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 129–130)

Ilyen feltételek mellett Gramsci úgy gondolta, hogy elsőként „a polgári társadalom vaskos szerkezetén" belül kell elfoglalni a legfontosabb pozíciókat, s csak ez után nyílhat meg a lehetőség a sikeresen megvívható mozgóháborúra. Mindkettőt főleg az adott osztály szerves-szervező értelmisége vívja nagyrészt a hagyományos értelmiséggel szemben. (Ez az oka annak, hogy az osztályharcot az értelmiség számos esetben pozícióháborúként vívja meg; más megközelítésben ezt szokás a kultúrharcnak nevezni.) Az ellenhegemónia-építés tehát azt jelenti, hogy a pozícióháború stratégiájával kell felépíteni az új történelmi blokkot.

A gyakorlat filozófiája

Ahogyan Gramsci a börtöncenzúrát elkerülendő nem írhatott nyíltan a börtönfüzetekben forradalomról, forradalmi stratégiáról, illetve elvtársai nevét is csak rejtjelezve írhatta le – Lenint Ilicinek, Luxemburgot Rosának, Trockijt Bronstejnnek nevezve –, úgy a „marxizmus" kifejezést sem használhatta. „A gyakorlat filozófiája" elsődlegesen ezt helyettesíti, ugyanakkor valamelyest túl is lép rajta. Inkább a marxi hagyományon belüli saját nézeteit nevezi meg, mintsem valamely korabeli marxizmust.

Álláspontjának sajátossága, hogy tudatosan kívánt egyesíteni látszólag távoli és nagyon különböző alkotóelemeket. Hasonlóan a történelmi blokkhoz, amely egybeforrasztja a vezetőket és vezetetteket, képviselőket és képviselteket, teóriát és praxist, érzelmet és tudást,

tartalmat és formát, anyagot és ideológiát, alapot és felépítményt, népet és értelmiséget, Gramsci is egymást kölcsönösen feltételezőnek tekintette elméletet és gyakorlatot, életet és filozófiát. Erre rímel az is, hogy gondolkodásában és cselekvésében nem választotta el egymástól az elemző-feltáró, illetve a stratégiai-politikai célokat, mint ahogyan a fennálló viszonyok megértésének és megváltoztatásának eszközeit is szorosan összetartozókként kezelte.

Hegemónia

Gramsci gondolkodásának és cselekvésének központi kategóriája mindazonáltal vitathatatlanul a hegemónia *(egemonia)*, vagyis olyan „szellemi és erkölcsi vezetés" (más megfogalmazásban: intellektuális és morális irányítás), amely nem pusztán uralmat jelent (kényszert-kényszerítést, erőt és adott esetben erőszakot a politikai társadalomban), hanem a polgári (civil) társadalomban vezetést, konszenzust, beleegyezést, jóváhagyást, elfogadást, támogatást vagy legalábbis beletörődést is (Gramsci, 1971 [1929–1935], p. 57, 1970 [1929–1935], pp. 279–280). A hegemónia sohasem statikus; folyamatos építőmunkát, újratermelést igényel, állandó küzdelem tárgya. A pozícióháború során mind a hegemónia felépítéséért-fenntartásáért, mind – más szereplők részéről – aláásásáért-lebontásáért harc folyik. A *kulturális* hegemónia, valamint a *kultúr*harc ennek csak egy része. A hegemónia szoros kapcsolatban áll a történelmi blokk felfogásával: ahogyan a blokk a mindenkori gazdasági-termelési-anyagi alapokon áll, amelyre az intézményes-szervezeti-személyzeti alkotóelemek ráépülnek, hogy aztán felépítményként szellemi-ideológiai-eszmei tartalmakat fejezhessen ki, úgy a hegemóniának is át kell fognia e teljes társadalmi vertikumot (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 59, 66). Az alábbi idézet immár mélységében mutatja be, hogy minden esetben egy történelmi blokk képes kivívni a hegemóniát, vagyis hogy a hegemóniaépítés egyben az itt tárgyalt értelemben történelmiblokk-építést is jelent:

> A parlamenti rendszer klasszikussá vált talaján a hegemónia „normális" gyakorlását az erő és a konszenzus kombinálása jellemzi. E kettő egyensúlya változik, de úgy, hogy az erő ne kerekedjék túlságosan a konszenzus fölé, sőt úgy, hogy az erő lehetőleg a többség konszenzusán látsszék nyugodni, e konszenzust pedig a közvélemény úgynevezett orgánumai fejezik ki – újságok és egyesületek –, s az utóbbiakat ezért bizonyos helyzetekben mesterségesen szaporítják. (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 205–206)

Gramsci a korabeli nemzetközi munkásmozgalom keretein belül célozta meg hazája, Olaszország dolgozói (mindenekelőtt az északi ipari munkásság és déli föld nélküli

parasztság) felszabadítását. A börtönfüzetekben erre utalt, amikor „nemzeti-népi kollektív akaratról" írt (Gramsci, 1977 [1929–1935], pp. 13–16). Jóllehet a hegemónia első megfogalmazása „szellemi és erkölcsi vezetésként" azt a benyomást keltheti bennünk, hogy Gramsci – filozófiai értelemben – idealista pozíciót foglalt volna el (a szellemi-eszmei-erkölcsi-ideológiai mozzanatoknak tulajdonított volna elsőbbséget), ez az értelmezés tévútra vezet. *Gramsci mindvégig a történelmi materializmus talaján állt.*

Történelmi materialista volt és maradt, aki azonban elutasította az ökonomizmust, a gazdasági tényezők nyers, mechanikus és közvetlen meghatározó erejét valló felfogást, és hatalmas jelentőséget tulajdonított a szellemi és erkölcsi mozzanatoknak. *Hatalmas jelentőséget, de nem elsőbbséget.* Mint írta: „az ökonomizmus ellen nemcsak a történetírás elméletében, hanem – és különösképpen – a politikai elméletben és gyakorlatban is harcolni kell. Ezen a téren a harcot a hegemónia fogalmának kibontásával lehet és kell folytatni…" (Gramsci, 1977 [1929–1935], p. 66). A korabeli marxizmus több szerzőjével és irányzatával szemben Gramsci elutasította a mechanikus gondolkodást, a felépítmény alap általi egyirányú meghatározottságát, a gazdasági redukcionizmust és determinizmust is. A részmozzanatok kölcsönös meghatározottságát, dialektikus voltát vallotta. Különösen tisztán látható ez a történelmi blokk fogalmánál: „Az érvelés az alap és a felépítmények közötti szükségszerű kölcsönhatáson alapszik (ez a kölcsönhatás nem más, mint maga a valóságos dialektikus folyamat)" (Gramsci, 1970 [1929–1935], p. 94). Félreértéseken alapul tehát az a felfogás, amely a hegemónia Gramsci-féle felfogását a kulturális hegemóniára szűkíti, magát Gramscit (filozófiai értelemben) idealistának, a marxi hagyománytól és a történelmi materializmustól elszakadó gondolkodónak láttatja (Davidson, 2008; Crehan, 2016, pp. 3–77).

Végezetül belátható: a hegemónia fogalma szorosan kapcsolódik valamennyi eddig bemutatott koncepcióhoz. A köznapi gondolkodás termékei – a mindennapi életből származó, egymással össze nem illő vélekedések, igazságok, érzések, útmutatók – visszatükrözik a hegemóniáért folytatott küzdelmek történetét, a pozícióháborúk fegyvereit. A köznapi gondolkodás a hegemóniáért folytatott küzdelem nyomait (különböző „igazságokat") rögzít és sorol egymás mellé. Éppen azért ellentmondásosak és inkoherensek ezek a tudáselemek, mert a felemelkedő vagy lehanyatló hegemóniák nézetei is ellentmondanak egymásnak és nem illeszkednek egymáshoz logikailag. Hasonlóképpen szoros kapcsolat fűzi a hegemónia koncepcióját a pozícióháborút vívó értelmiség különböző csoportjaihoz, valamint a kritikai pedagógiához: „Minden »hegemónia« jellegű viszony szükségképpen pedagógiai viszony" – írta (Gramsci, 1979 [1916–1935], p. 39), legalább ilyen érdekes azonban, hogy hogyan folytatta a mondatot: „és ez nemcsak egy nemzeten belül, a nemzetet alkotó különböző erők között bizonyosodik be, hanem nemzetközi síkon és világméretekben, nemzetek és kontinensek civilizációjának bonyolult kapcso-

latában" (Gramsci, 1979 [1916–1935], pp. 39–40). Vagyis már maga Gramsci is kinyitotta a hegemónia koncepcióját a nemzetközi és a világszintű küzdelmekre. Ez az a szál, ahol a neogramsciánusok és a világrendszer-elemzés is szorosan kapcsolódik Gramsci 1935–1937-ben lezárult életművéhez (Cox, 1981, 1983; Gill, 1993; Arrighi, 2010 [1994]).

Összefoglalás és következtetések: Hogyan szerveződjünk történelemformáló erővé?

Minden újítás (innováció) a hagyomány (tradíció) újraalkotásából fakad, valamint abból, hogy a hagyományt az éppen aktuális helyzetek értelmezésére alkalmazzuk, új értelemösszefüggésekbe helyezzük, új valóságokra alkalmazzuk. Gramsci a közös hagyományunk része, amelyet először is mélységében el kell sajátítanunk ahhoz, hogy alkalmazhassuk saját történelmi-társadalmi összefüggéseinkre, az *itt és most*ra. Ez a tanulmány ehhez kínált segítséget azzal, hogy rekonstruálta Antonio Gramsci új történelmi blokk felépítésére és a hegemónia megszerzésére irányuló stratégiáját.

Gramsci elképzelései nem mechanikusan, sokkal inkább alkotó módon, a helyi viszonyok ismeretében, annak összefüggésrendszerébe ágyazva alkalmazandók, alkotandók újra, hogy újítássá válhassanak. Gramsci mellé mindazonáltal be kell emelni minden olyan ismeretet, amelyekre azóta tettünk szert: a nőmozgalom belátásait és a feminizmus baloldali-marxi hagyományhoz kapcsolódó ágát (pl. Federici, 2018; Fraser, 2024 [2022]), a zöldmozgalom (világ)ökológiai kritikáját (pl. Moore, 2015; Malm, 2016), a gyarmatosítás alóli felszabadító mozgalmak antikoloniális és dekoloniális kritikáját (pl. Fanon, 1985 [1961]; Quijano 2024), valamint a munkásmozgalom osztályalapú antikapitalizmusának újabb belátásait (pl. Wright 2022 [2019]; Chibber, 2022a, 2022b).

Az ennek szellemében kiformálódó szerves-szervező értelmiség újabb nemzedékei képesek lehetnek arra, hogy e belátásokat történelemformáló erővé szervezzék. Ehhez már nem arra lesz szükség, hogy – és itt újra a Gramscitól származó mottó kifejezéseit használom – *egyénileg „eredeti" fölfedezéseket tegyünk,* hanem inkább arra, hogy *a már felfedezett igazságokat kritikailag terjesszük, mondhatni, „társadalmasítsuk", s ezzel az élő cselekvések, a koordináció s a szellemi és erkölcsi rend elemévé változtassuk. Ha sok-sok embert rávezetünk arra, hogy koherensen és egységesen gondolják el a jelen valóságot, akkor ez fontosabb és „eredetibb" filozófiai tett, mintha egy filozófiai „lángelme" felfedez egy új igazságot, amely* aztán mégis *kis értelmiségi csoportok birtoka marad.*

Hivatkozott irodalom

Arrighi, G. (2010 [1994]). *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times.* Verso.

Boothman, D. (2000). A Note on the Evolution—and Translation—of Some Key Gramscian Terms. *Socialism and Democracy, 14*(2), 115–130. https://doi.org/10.1080/08854300008428267

Boothman, D. (2017). Gramsci's Historical Bloc: Structure, Hegemony and Dialectical Interactions. *Movimento, 4*(6), 131–150. https://doi.org/10.22409/mov.v0i6.362

Buci-Glucksmann, C. (1980 [1975]). *Gramsci and the State.* Lawrence and Wishart.

Cox, R. (1981). Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory. *Millennium: Journal of International Studies, 10*(2), 126–155. https://doi.org/10.1177/03058298810100020501

Cox, R. (1983). Gramsci, Hegemony, and International Relations: An Essay in Method. *Millenium: Journal of International Studies, 12*(2), 162–175. https://doi.org/10.1177/03058298830120020701

Chibber, V. (2022a). *The Class Matrix. Social Theory after the Cultural Turn.* Harvard UP. https://doi.org/10.2307/j.ctv24q54pn

Chibber, V. (2022b). *Confronting Capitalism. How the World Works and How to Change It.* Verso.

Crehan, K. (2016). *Gramsci's Common Sense. Inequality and its Narratives.* Duke UP. https://doi.org/10.1215/9780822373742

Davidson, A. (2008). The Uses and Abuses of Gramsci. *Thesis Eleven, 95*(1), 68–94. https://doi.org/10.1177/0725513608095802

Durst, J., Nyírő, Zs. & Bereményi Á. (Szerk.) (2022). *A társadalmi mobilitás ára. Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei.* Gondolat–TK.

Fanon, F. (1985 [1961]). *A föld rabjai.* Gondolat.

Federici, S. (2018). *Re-enchanting the World. Feminism and the Politics of the Commons.* PM–Kairos.

Fraser, N. (2024 [2022]). *Kannibál kapitalizmus. Hogyan falja fel a rendszer a demokráciát, a gondoskodást és a bolygót, és hogyan tudunk tenni ellene?* Open Books.

Freire, P. (2024 [1968]). *Az elnyomottak pedagógiája.* Open Books.

Gill, S. (Szerk.) (1993). *Gramsci, Historical Materialism and International Relations.* Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511558993

Gramsci, A. (1965 [1916–1935]). *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások.* Kossuth.

Gramsci, A. (1970 [1929–1935]). *Filozófiai írások.* Kossuth.

Gramsci, A. (1971 [1929–1935]). *Selections from the Prison Notebooks.* International Publishers.

Gramsci, A. (1977 [1929–1935]). *Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez.* Európa.

Gramsci, A. (1979 [1916–1935]). *Válaszút a pedagógiában.* Akadémiai.

Gramsci, A. (1985 [1916–1926]). A déli kérdés néhány aspektusa. In *Politikai írások 1916–1926.* (pp. 231–259). Kossuth.

Huszár, Á. (2025). *Az osztály hosszú árnyéka. A mai magyar társadalom osztályszerkezete.* Napvilág.

Lukács Gy. (2023 [1923]). *Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról.* Gondolat.

Malm, A. (2016). *Fossil Capital. The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming.* Verso.

Moore, J. W. (2015). *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital.* Verso.

Pankovits J. (1975). A L'Unitá alapítása (1924). *Évkönyv a nemzetközi munkásmozgalom történetéből, 1*, 209–212.

Pankovits J. (2010). *Az olasz baloldal. Antonio Gramscitól a Demokratikus Pártig.* Eszmélet–L'Harmattan.

Pankovits J. (2025). 100 éves a L'Unitá. *Évkönyv a nemzetközi munkásmozgalom történetéből,* 51, 238–257.

Sotiris, P. (2018). Gramsci and the Challenges for the Left: The Historical Bloc as a Strategic Concept. *Science & Society, 82*(1), 94–119. https://doi.org/10.1521/siso.2018.82.1.94

Sotiris, P. (2024). The Historical Bloc as a Strategic Node in Gramsci's *Prison Notebooks*. In Carroll, W. K. (Szerk.), *The Elgar Companion to Antonio Gramsci* (pp. 118–135). Edward Elgar. https://doi.org/10.4337/9781802208603.00014

Quijano, A. (2024). *Foundational Essays on the Coloniality of Power.* Duke UP. https://doi.org/10.2307/jj.12250639

Wright, E. O. (2022 [2019]). *Hogyan legyünk antikapitalisták a 21. században?* Open Books.